

Цветан Грозданов
Македонска академија на науките и
уметностите

АРХАНГЕЛИТЕ МИХАИЛ И ГАВРИЛ ЧУВАРИ НА ВЛЕЗОТ ВО НАРТЕКСОТ НА ПЕРИВЛЕПТА (СВ. КЛИМЕНТ) ВО ОХРИД

Уште од средината на XIX век се проучуваат архитектурата и живописот на манастирската црква Богородица Перивлепта, заедно со сите историски аспекти во животот на овој охридски храм. Интересирањето за живописот нарасна во 60-ите години на минатиот век кога беа отстранети остатоците од пресликувањата и патината од претходните столетија.

Во северното крило на нартексот, во првата зона на стоечки фигури претставени се архангелите св. Михаил и св. Гаврил, а од нив совршено е сочувана претставата на архангел Гаврил на северниот ѕид од овој простор како пандан на лекарот св. Пантелејмон кој што е на истиот северен ѕид. Архангел Михаил е многу оштетен така што во постарите објавени прегледи тој не е регистриран.¹ Затоа во освртите и прилозите за живописот од нартексот најчесто се изостава фигурата на архангел Михаил што битно го смалува познавањето на идејно-тематските основи на живописот во Перивлепта.

Архангелот Михаил насликан е во цел раст на крајот од источниот ѕид на нартексот но под агол и веднаш до ликот на архангел Гаврил. Од него преостанати се само фрагменти сосема доволни за сигурна идентификација. Фигурата му е уништувана како би се отворил проод кон наосот во текот на познатата акција на охридските епитропи во 1860 година кога се уништени и претставите на светите Варлаам и Јоасав.²

¹ R. Hamann-Mac Lean, H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Gießen 1963, pl. 20; П. Миљковиќ-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Евтихиј*, Скопје 1967, стр. 51, пишува како за многу уништена претстава со претпоставка дека е тоа архангел Михаил.

² Ц. Грозданов, „Идентификација на светци во живописот на наосот во Перивлепта во Охрид,“ *Прилози на МАНУ, Одделение за општествени науки*, XXXVI-1, Скопје 2005, стр. 15.

Од архангел Михаил добро се следи левата рака која го држи свитокот со испишаниот текст како и крилјата до левото раме; исто така, се забележуваат нозете со стапалата во долниот дел. Меѓу нозете е крајот на ножницата (канија) која, заедно со облеката потврдува дека тој бил насликан како воинархистатиг со подигнат меч пред себе. Уште во античкиот период се споменуваат Нике во борбата помеѓу доброто и злото, а нивната улога се следи и подоцна во Стариот и Новиот завет. Уште во IV век пишувани се повеќе текстови посветени на архангелите, особено на архангел Михаил, а меѓу нив посебно се укажува на придонесот на св. Јован Златоуст во величањето на архангелските дела; нивниот празник постојано се чувствува на 8-ми ноември и тоа е, до денес без исклучоци. Но, не може да го прескокнеме фактот дека св. Климент Охридски е автор на најпопуларното Похвално слово за Михаил и Гаврил. До денес откриени се околу 150 преписи на ова Похвално слово кое се цени како најпопуларен текст на охридскиот светител. Зографите Михаил и Евтихиј во нивните ликовни дела се служат со старогрчкиот (византиски) јазик, а исто така и со старословенскиот. Тука се подвлекува и фактот дека на пишувањето на ова Похвално слово влијаел и фактот што црквата која ја изградил св. Наум Охридски на охридскиот брег била посветена на архангелите. Овие податоци ги спомнуваме без настојување дека врз нивното сликање влијаело Похвалното слово на св. Климент, но веруваме дека тоа влијаело во настанување на култен однос кон Михаил и Гаврил, особено поради фактот што претежниот дел од поставата во Охридската архиепископија се служела со црковнословенски јазик.³ Во старохристијанските споменици улогата на посредник ја има архангел Михаил, а потоа и архангел Гаврил што е засведочено со повеќе споменици во ансамблиите на ликовната уметност. Тие се сликаат во повеќе композиции сврзани за влезот во храмовите како чувари. Нивните фигури се менуваат со облеката и атрибутите, често пати се слика само еден од нив со тоа што во поголем број примери архангел Михаил со изваден меч пред себе го чува влезот на храмот. Тие се претставувани почесто во XII и XIII век, а текстовите испишани на свитоците што ги држат ја објаснуваат нивната улога. Архангел Гаврил преку свитокот зборува дека ги издвојува верните, ги прифаќа праведните и ги растерува греш-

³ С. Габелић, *Циклус анџела у византиској уметности*, Београд 1991, стр. 24, каде што авторката се осврнува на називот *архистратиг*; *е.* уште N. L. Okunev, *Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves I*, 2, Paris 1930, pp. 222–263. Пофалното слово посветено на архангелите од св. Климент го објавува Ѓ. Иванов, *Български старини из Македонија*, Софија 1970 (фототипно издание), стр. 334–337. Текстовите на свитоците од ерминиите објавени се кај М. Медић, *Стари сликарски приручници*, Београд 2002, стр. 334–335.

ните, додека Михаил со меч во раката ги опоменува оние што доаѓаат со нечисти срца, дека ќе ги погуби со својот меч. Откриени се повеќе фигури на чуварите на влезот во Грција, Бугарија, Србија и Македонија, но и во други земји на христијанската и византиската уметност. Во проучувањето на овој тематско идеен склоп особено се отвори прашањето на нивно место и улога во врска со црквата во Ариле насликана непосредно после охридскиот храм на Перивлепта, додека показателите за местото на архангел Михаил се забележуваат и во постариот период (Студеница, Сопокани и Градац). Не смее да се заборави и фактот дека една од првите претстави ја наоѓаме во наосот на св. Софија во Охрид, под Успението на Богородица покрај влезните врати на излезот од наосот кон нартексот. Обид за идентификација на архангел Михаил во Перивлепта е изведен од С. Габелиќ но во нејзината студија ликот на Михаил е заменет со светиот воин Меркуриј. Овој вид на прикажување на архангел Михаил уште еднаш го среќаваме во истиот храм на Богородица Перивлепта и тоа во Григоријевиот параклис од 1364/65 година. Дека во охридскиот црковен круг покрај архангел Михаил држи свиток со текст покажува и примерот од живописот на св. Константин и Елена од почетокот на XV век. Од доцниот среден век, во близина на Охрид во црквата св. Никола во село Ореоец (Македонски Брод), исто така покрај влезните врати ги среќаваме архангелите со свитоци што претставува продолжение на употребата на „редакцијата“ на Перивлепта во ѕидното сликарство во Македонија. За жал на оваа фреска фигурата на архангел Гаврил е уништена и тоа било покрај самата влезна врата како пандан на сочуваниот архангел Михаил од времето на преродбата; репрезентативен примерок на фигурата на архангел Михаил среќаваме во црквата на архангелите Михаил и Гаврил во село Ташмаруништа од 1860 година, дело на Дичо Зограф.⁴

Поставеноста на оваа фигура би укажувала дека таа е фронтално насликана, а дека главата е можеби незначително свртена кон архангел Михаил. Најголемиот дел од Гаврил е

⁴ Овој дел од живописот првпат е чистен 1930 година, а потоа и во текот на конзервацијата на охридската катедрала. За појавата на оваа тематска и идејна целина во средновековна Србија во текот на XIII век пишува Д. Војводиќ, *Ѕидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, стр. 84–85, 116. Г. Суботиќ, *Свети Константин и Елена у Охриду*, Београд 1971, 112, цртеж 10. С. Габелиќ, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 192–197. Во сериозниот приод на С. Габелиќ како фигура на архангел Михаил го посочува ликот на св. Меркуриј (стр. 197) којшто е репродуциран кај G. Millet-Frolov, *La peinture du moyen âge en Yugoslavie*, fascicule III, Paris 1962, pl. 17, 3; М. М. Машник, *Манастирот Ореоец*, Скопје 2007, стр. 66; Ц. Грозданов, *Живописот во Македонија XVIII–XIX*, Скопје 2011, стр. 27.

потполно уништен со отворањето и пробивањето на источниот ѕид на нартексот во 1860 година во текот на познатите градежни интервенции на некои од епитропите на храмот.⁵

На главниот влез, всушност на пиластрите, се насликани апостолите Петар и Павел, со тоа што зад Петар е Михаил, а зад Павел е, исто така, многу оштетената фигура на св. Јован Крстител.⁶ Од овие исправки и дополнувања станува јасно дека чуварите на влезот се свртени кон северната врата и влез кој што е затворен во XIX век. Но, паѓа во очи фактот дека над надвратникот, врамено во четвороаголно поле, е оставен простор за натпис кој што не е испишан. На истата површина, но во тремот каде што е илустриран Богородичниот акатист, во идентично четвороаголно поле е испишана уводната строфа во оваа химна на Богородица позната како проимион „на избраната војвотка“.⁷

Сликањето на двајцата архангели до влезните врати со меч во рака (Михаил) и со перо в рака (Гаврил), со свитоци врз кои е текстот што долго ќе се повторува во следниот период, се мислеше дека е дефинирано во припратата на црквата во Дечани⁸ од 1347 година.⁹ Со заедничкото претставување на овие архангели во Перивилепта покрај северниот влез, сепак се покажува дека половина век пред Дечани тие биле на идентичен начин прикажувани во Охрид. Но, треба да обрнеме внимание дека во хронолошки многу блиско време ги среќаваме во црквата на Богородица во Протат,¹⁰ а потоа околу 1320 година¹¹ во св. Никита Скопско каде што се појаву-

⁵ Ц. Грозданов, „Средњовековна уметност Охрида,“ *Зборник за ликовне уметности*, 2, Нови Сад 1966, стр. 224. Текстовите на свитоците на архангелите се наоѓаат во повеќе ерминии, на пример, М. Медвић, *Стари сликарски приручници III*, Београд 2005, стр. 534–535.

⁶ Се следат крилјата на св. Јован Претеча, сп. П. Миљковиќ-Пепек, *Делото*, стр. 51.

⁷ Ц. Грозданов, „Илустрација химни Богородичниот акатиста,“ *Зборник Светозара Радојчића*, Београд 1969, стр. 45–47.

⁸ М. Tatić-Đurić, *Atchanges gardiens de porte à Dečani et l'art byzantin au milieu du XIV siècle*, Beograd 1989, p. 361; G. Gerov, "Les anges-gardiens de l'entrée," *ЗРВИ*, XLVI, Beograd 2009, p. 439.

⁹ Г. Суботић, „Прилог хронологији дечанског ѕидног сликарства,“ *ЗРВИ*, XX, 1981, стр. 111–135.

¹⁰ G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris, 1927, fot. 50–51; *Ieros naos protatu*, 2007-2008, 84–87. Од примерите од XIII век во Костур особено внимание привлекуваат фигурите на архангелите Михаил и Гаврил во црквата Таксиарси од 1256 година, сп. Г. Суботић, „Портрет непознате бугарске царице,“ *Зограф*, Београд 1998-1999, бр. 27, стр. 93–100.

¹¹ П. Миљковиќ-Пепек, *Делото*, стр. 56.

ваат пресликани врз нов малтер.¹² Дека во овој период постојат композициски и идејно идентични слики покажуваат примерите од црквата Панагија Олимпиотиса во Еласон¹³ која е ликовно блиска со Перивлепта во Охрид.¹⁴

Понатаму оваа сродност се следи и во Пејската патријаршија (црквите св. Димитрија и св. Богородица)¹⁵ како и во црквата св. Димитрија-Марков манастир.¹⁶ Дека пробивот на двајцата архангели се протега во поширок хронолошки распон, покажува живописот во Марковиот манастир 1376/77 година,¹⁷ па и појавата на Цхаленцика во Грузија од крајот на XIV век.

Без настојување да го следиме пробивот на „чуварите на влезот“ само ќе спомнеме дека нивното прикажување во овој вид го забележуваме и во времето на османлиската управа што може да се констатира и по интересот што го пројавуваат и препишувачите на ерминијата.¹⁸

Отворајќи го прашањето на влезот во северното крило на нартексот на Перивлепта се наметнува прашањето за гробот на Остоја Рајаковиќ роднина на крал Марко и зет на охридскиот жупан Андреј Гропа од 1379 година. Речиси едно столетие по активноста на Михаило и Евтихиј во оваа црква, овде е насликан починатиот велможа кој што во молитвен став се обраќа пред него насликаната Богородица Перивлепта која го држи малиот Христос. Тие се изведени во аркосолиум над кого е и надгробниот напис со податоци за покојникот. Овој дел на нартексот е поставен наспроти фигурата на архангел Михаил, а е окружен со фигурите на светите лекари Кузман и Дамјан и веќе споменатиот св. Пантелејмон. Групата водечки свети лекари е овде издвоена како посебен „хор на свети лекари“.

¹² Исто.

¹³ E. C. Constantinides, *The wall paintings of the Panagia Olympiotissa at Ellason i northern Thessaly*, Vol. I, Athens 1992, 205–207; Vol. II, fot. 58, 59.

¹⁴ Во науката се забележани хронолошки и типолошки блиски релации помеѓу Перивлепта и Олимпиотиса и затоа се претпоставува дека црквата во Еласон е зографисана околу 1330 година како подоцнежниот ист пример во Охрид во св. Константин и Елена, цртеж 10.

¹⁵ В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пејка Патријаршија*, Београд 1990, стр. 152, 200.

¹⁶ Л. Мирковић, *Иконографске студии*, Нови Сад 1974, стр. 266.

¹⁷ Според новото датирање на Ц. Грозданов и Г. Суботић, в. *Студии за охридскиот живопис*, Скопје 1990, стр. 123–124. Натписот го ревидираше акад. Гојко Суботиќ коавтор на цитираниот прилог.

¹⁸ М. Медић, *Стари сликарски приручници III*, Београд 2005, сл. 36.

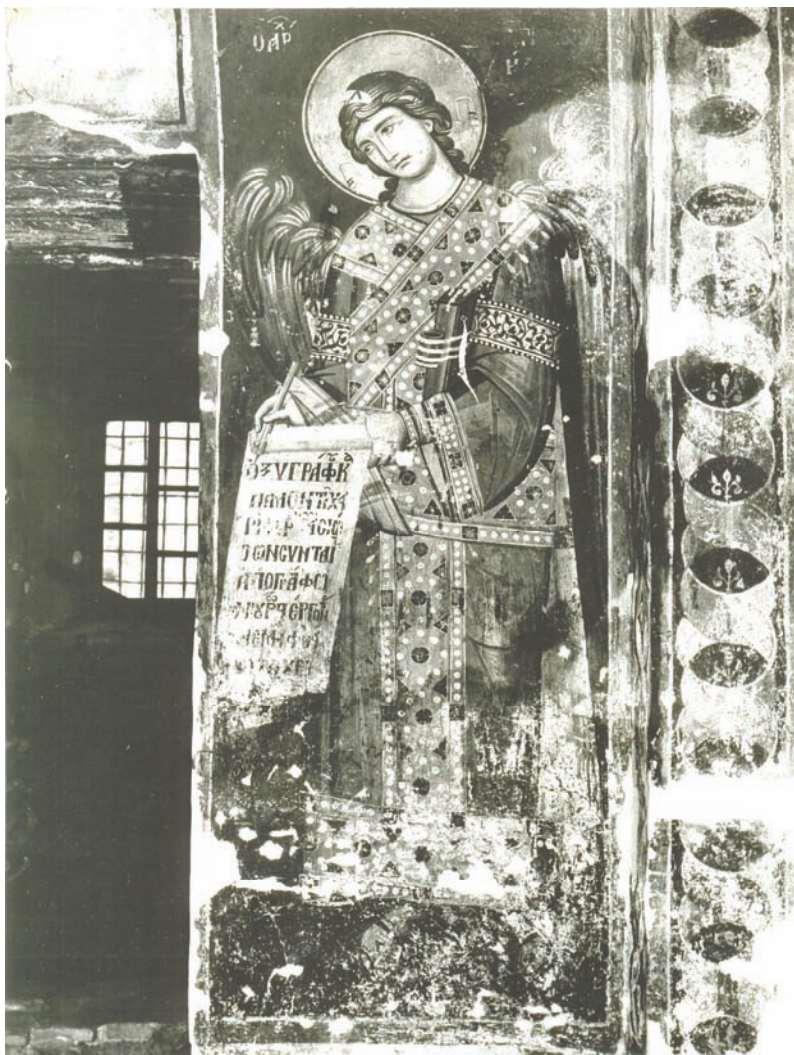
Во досегашните проучувања и во текот на конзервацијата изведена пред половина век, не е допрено прашањето на вториот слој од живописот (1379), единствен од тој вид во храмот на Перивлепта. Местото на гробот би требало да е формирано уште во времето на Михаил и Евтихиј, но не се изведени сондажни и длабински снимања што би укажувале на постар слој од фрескоживопис. Останува отворено прашањето за евентуалниот простор за погребување на ктиторот Прогон Згур, а можеби во однос со празниот простор за натпис над северната врата. Во науката е познато дека светите лекари многу често се претставуваат во близина или до самите гробови на ктитори и други истакнати личности. За да се разјасни хронологијата на живописот и идејната концепција на мајсторите во Перивлепта, особено во нартексот ќе бидат неопходни дополнителни конзерваторски зафати и евентуално сондажни археолошки ископувања.

Сигурната идентификација на архангел Михаил, текстот што го држи во раце, неговата поставеност кон северната врата и соодносот со архангел Гаврил во нартексот на Перивлепта покажуваат дека мајсторите Михаил и Евтихиј уште 1294/95 година ја вообличиле претставата на влезот во храмот и дека во времето кога работеле во Охрид, таа слика постоела или се вообличила во времето на Палеолозите. Со тоа се потврдува дека точно во времето на делувањето на овие мајстори настапува еволуција која ќе биде и подоцна одржувана. Впрочем, процесот на промените се чувствува и во други композиции на овој ансамбл, така и во целиот храм.

* * *

Во проектот „Перивлепта во Охрид“ соработуваа С. Ташевски и Г. Томовски од Библиотеката на МАНУ.

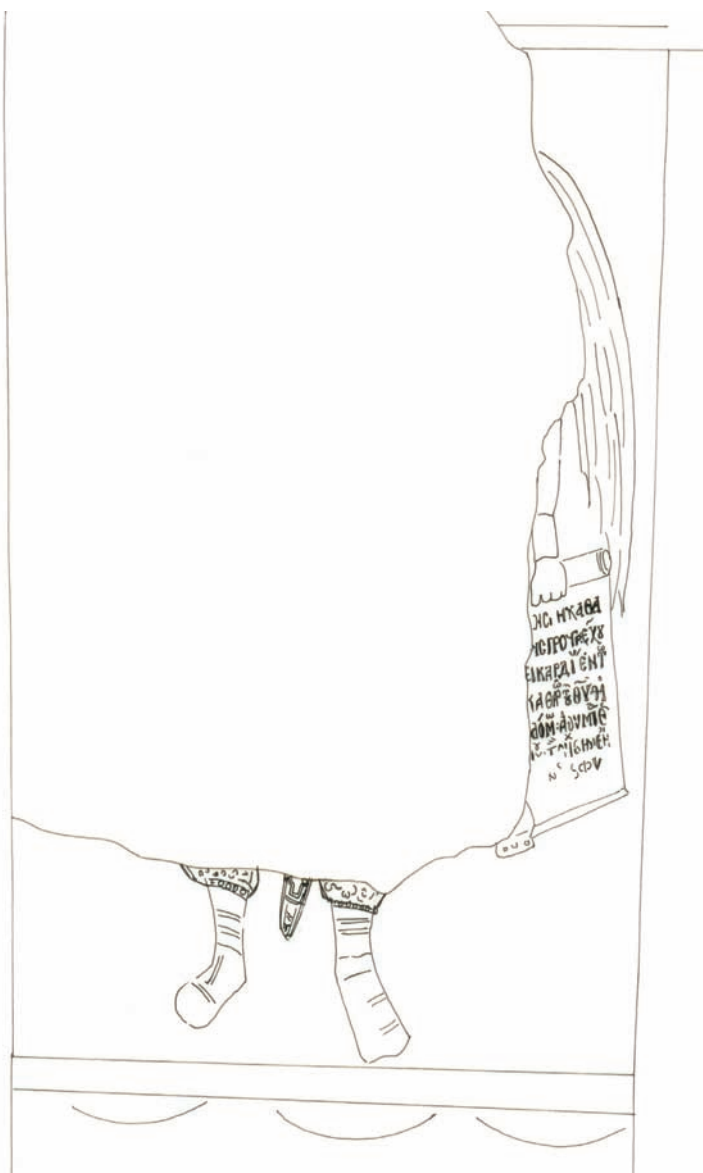

Ἄξυγράφου κάλαμον τῇ χειρὶ φέρων
τῶν εἰσιόντων συνταγὰς ἀπογράφω·
φρουρῶ στέργοντας, εἰ δὲ μὴ φθεῖρω τάχει.

„На брзописецот перото в рака држејќи го
на оние кои влегуваат мислите им ги запишувам;
ги закрилувам добрите, а ако не се, брзо ги погубувам.“¹⁹

¹⁹ Текстот на свитоците на архангелите на македонски јазик ги преведе д-р Р. Дуев, Институт за класични студии, Филозофски факултет Скопје.

Τοῖς μὴ καθαραῖς προστρέχουσι καρδίαις
ἐν τῷ καθαρῷ τοῦ Θεοῦ θείῳ δώμῳ
ἀσυμπαθῶς μου τὴν σπάθην ἐκτινύω.

„На оние кои со нечисти срца итаат
во чистиот божествен дом Божји
безмилосно мојот меч го потегам.“²⁰

²⁰ в. бел. 19.